

БОЛОНЬЯ – 2020: ВИЗНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙ, ПІСЛЯДИПЛОМНА І ВИЩА ОСВІТА В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглядаються проблеми визнання кваліфікацій як стратегічного пріоритету розвитку Європейського простору вищої освіти (ЄПВО). Обґрунтовується нове бачення післядипломної освіти (ПО) в Україні на основі аналізу досвіду інших країн та застосування експериментальних рамок кваліфікацій (РК).

Ключові слова: ЄПВО, визнання кваліфікацій, РК, результати учіння впродовж життя, ПО і професійне зростання педагога.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы признания квалификаций как стратегического приоритета развития Европейского пространства высшего образования (ЕПВО). Обосновывается новое видение последипломного образования (ПО) в Украине на основе анализа опыта других стран и применения экспериментальных рамок квалификаций (РК).

Ключевые слова: ЕПВО, признание квалификаций, РК, результаты учения в течении жизни, ПО и профессионально-личностный рост педагога.

Annotation. The problems of qualifications recognition as a strategic priority of the European Higher Education Area (EHEA) development are explored in the article. A new vision of Ukraine's postgraduate education (PE) is substantiated accounting for other countries' good practice and application of tentative Qualifications Frameworks (QF).

Key words: EHEA, recognition of qualifications, QF, lifelong learning outcomes, PE, as well as educator's professional and personal growth.

Постановка проблеми. У Комюніке міністерської зустрічі з Болонського процесу в Лювені (29 квітня 2009 року) стверджується: «У десятилітті, що передує 2020 року, європейська вища освіта (ВО) має зробити вкрай необхідний внесок у реалізацію Європи знань ...» [Com2009]. Стратегічним пріоритетом розвитку Європейського простору вищої освіти (ЄПВО) на період до 2020 року залишається «визнання кваліфікацій» (ВК) поряд із поліпшенням привабливості та конкурентоздатності; співпрацею, що будується на партнерствах; інтенсифікацією діалогу та інформуванням у відповідності зі «Стратегією ЄПВО у глобальному контексті» [17, с. 3]. Одним з практичних результатів стратегії «ВК» стане те, що, принаймні, 20 % від усіх, хто завершує цикл ЄПВО на кінець наступного десятиріччя, «матимуть за кордоном один період студій або підготовки» [16].

Постає питання: як відповідатиме освітня політика України у наступні десять років на виклики “ВК”, взагалі, та у сфері післядипломної освіти (ПО), зокрема? Як краще і куди спрямовувати (govern) таку політику?

Відповідь залежить від характеру виклику. Критичне осмислення ситуації, починаючи з Бергена [22], підказує наявність двох груп національних викликів. З одного боку, вкрай заплутаними і суперечливими залишаються концептуально-теоретичні уявлення, передусім, про: кваліфікацію та її дескриптори в контексті учіння впродовж життя; підготовку, навчання, учіння й освіти; вищу, терціарну та ПО з урахуванням міжнародних класифікацій; трициклову структуру ЄПВО і місце в ній ПО [10]. Відповідь на першу групу викликів потребує втілення у законодавчо-регулятивних документах.

З іншого боку, практична розбудова ЄПВО в Україні видається не завжди виваженою. Доцільність приєднання до Болонського процесу (БП) впливала з мети забезпечення якості (ЗЯ) ВО та участі у світовій інтеграції. Однак приєднання і сьогодні залишилось неприйнятним для віруючих у вже відомому раніше «кращу систему ВО в світі», що, насправді, й досі існує в окремих аспектах, не зважаючи на відсутність українських ВНЗ серед кращих рангів європейських і світових рейтингів. Малозрозумілість БП для багатьох студентів і викладачів, недостатність реальних досягнень ЗЯ у перехідний період породжує в академічній більшості, урядовців, працедавців і громадськості негативні соціально-психологічні стереотипи щодо БП, на зразок, поширеного в Києві перейменування його в «оболонський» процес. Отже, друга група викликів потребує відповіді через досягнення нової якості, понад усе, через менеджмент, лідерство і самоврядування у ВНЗ.

Спливає термін Плану дій щодо ЗЯ ВО України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року. Тому конкретність фрази з пункту 3.1 Плану, що «Кінцевим результатом запровадження має стати узгодження у 2010 році національної системи кваліфікацій із системою кваліфікацій ЄПВО» [6, 4], викликає сумнів, не зважаючи на недавнє зміщення терміну впровадження національних рамок кваліфікацій з 2010 на 2012 рік (як погоджено на міністерській зустрічі в

Лювені) [15] у зв'язку з процедурою самосертифікації стосовно Загальної рамки кваліфікацій ЄПВО (**РК ЄПВО**), [12; 23]. Проект закону України «Про національну систему кваліфікацій», оприлюднений Конфедерацією роботодавців у листопаді 2008 року, містить Національну рамку кваліфікацій (**НРК**) за вісьмома рівнями [8], що відповідають Європейській рамці кваліфікацій для учіння впродовж життя (**ЄРК**) [21]. Однак вищі рівні НРК не конкретизуються за дескрипторами РК ЄПВО.

Аналіз засвідчує гостроту питань управління входженням України до ЄПВО, основне завдання якого «полягає в забезпеченні високої якості ВО» [17]. В реалізації цього стратегічного завдання варто «домогтися наступності між бакалаврськими, магістерськими, докторськими та програмами ПО» [4, с.7]. Разом з тим, модифікація статті 10 проекту закону «Про внесення змін до Закону України «Про ВО» [14; 6] не враховує трицикловість ЄПВО, а фраза «здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня» повертає до прогресивного у свій час Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту), затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України [7], де в статті 39 зауважується, що ПО починається з кваліфікованого робітника і закінчується магістром.

Розуміння ПО в Положенні відповідає закону України «Про освіту» (1991 рік), де в статті 29 «Структура освіти» ПО розглядається окремо від ВО, аспірантури й докторантури. Проте це входить у суперечність з проектом закону України «Про Національну систему кваліфікацій», де в статті 2 висувається завдання «запровадження узгодженості між існуючими системами кваліфікацій (середньої, професійно-технічної, вищої та ПО)» в контексті учіння впродовж життя [8]. Окрім того, законодавчо-регулятивне трактування вищої та ПО недостатньо спирається на міжнародний досвід і сучасні концептуально-теоретичні підходи, як і не враховує їх перетинання на практиці в межах НРК країн ЄПВО.

Мета статті - окреслити проблеми «ВК» як стратегічного пріоритету управління розвитком вищої та ПО в контексті учіння впродовж життя і обґрунтувати на цій основі нове бачення ПО в Україні, враховуючи досвід

інших країн та застосування НРК у ЄПВО, в т. ч. експериментальних підходів до РК педагогічних та науково-педагогічних кадрів.

1. Визнання і доступ до професій та зайнятості. Єдиним міжнародним документом законодавчого характеру, що регламентує справедливе академічне ВК усіх, хто вчиться, є підписана та ратифікована Україною Лісабонська конвенція, що вступила в силу 31.06.2000. ВК було наріжним каменем БП від його заснування і залишається «ключовим елементом сприяння мобільності до, з і всередині ЄПВО» [17, 4]. Разом з тим ВК є одним із пріоритетів розвитку ЄПВО до 2020 року не тільки через мобільність. ВК потрібна, як вважає доктор Курт Зом, для суттєвого внеску у розбудову суспільства знань, де вони стають фактором виробництва разом з працею, капіталом та землею [14, 13].

У відповідності зі «Стратегією для ЄПВО в глобальному контексті» особливостями ВК стала «зміна акценту з процедур і формальностей ВО на результати учіння», «краще спільне розуміння поняття суттєвих розбіжностей, що можуть призвести до часткового визнання та невизнання», а також «визнання попереднього учіння» [17, 5]. Окрім цього, для України залишається актуальним «запровадження Додатку до диплома європейського зразка», «інноваційної ECTS» [6, 5].

Мережі NARIC (Національні академічні інформаційні центри з визнання в ЄС) та ENIC (Європейська мережа інформаційних центрів у європейському регіоні) поліпшують академічне визнання дипломів і періодів навчання. Функціонування НРК дасть можливість якісно виконувати положення Лісабонської конвенції щодо пояснень кваліфікації (стаття III.2), відповідальності закладів за слушну інформацію (стаття III.3), показу суттєвих розбіжностей у випадку відмови (стаття VI), надання опису програм ВО (стаття VIII.2) і т.д. [1, с.122-140]. Відомості з Додатку до диплома забезпечать його транснаціональне розуміння.

Міжнародне ВК потребує прозорості. Стівен Адам, професор Вестмінстерського університету, вважає: «Рамка, що забезпечує однакове розуміння результатів, краще характеризує кваліфікацію, ніж просте

запевнення у порівнюваності, і значно збільшує корисність кваліфікацій у всьому ЄПВО» [13, 3]. РК ЄПВО є рамкою для національних рамок, де розмежовуються цикли, застосовуються однакові дескриптори загальних компетентностей, визначається через обсяг кредитів навчальне навантаження для отримання ступеневої кваліфікації на кінець циклу, а також профіль. Однакові підходи через точки прив'язки (reference points), а не звичайний бюрократичний порядок і традицію забезпечать взаємну довіру, можливість транснаціональної освіти і мобільності.

ВК обіймає академічне визнання, доступ до професій та зайнятості. Поки що визнання професійних кваліфікацій в Європі базується переважно на тривалості програм підготовки. Цей підхід, що відображає орієнтацію на показники того, що надається, може бути перепорою до визнання попереднього учіння (prior learning) та рівнів кваліфікацій, що не спираються на результати учіння. Окрім того, досвід упровадження НРК у Австрії, Німеччині та Данії показує можливість застосування функціональних модулів для професійної освіти, а використання академічних модулів обмежується оцінюванням. Серйозною проблемою є різні «культури визнання», що потребує вироблення спільного розуміння поняття суттєвих розбіжностей, кваліфікації, її прив'язаності до ступеневих циклів НРК і механізмів ЗЯ, в тому числі через внутрішні процедури ВНЗ [15, 7].

Національні центри NARIC та ENIC можуть надати розробникам НРК рекомендації щодо врахування принципів Лісабонської конвенції. Пошук розв'язання проблем ВК, зокрема спільної трициклової ступеневої структури з урахуванням ПО, НРК, ЗЯ є ланками практичної дії, за допомогою яких можна витягти весь ланцюг модернізації управління освітою в Україні. У доповіді про розбудову ЄПВО «Болонья після 2020 року» для міністерської зустрічі в Лювені стверджується: «На цій стадії немає відчутної потреби у нових заходах або нових правилах на європейському рівні, проте вимагається належне розуміння і впровадження цих напрямів дій, особливо на рівні закладу» [15, 8].

2. Трицикловість ЄПВО. Практичні дії в Україні мають, як показує аналіз ходу БП, спиратися на окреслені формально-граничні параметри ПО в її

перетині з ВО: одержання ступеня бакалавра на першому циклі ЄПВО є її нижньою межею, а докторати (доктори філософії, доктори наук, професійні доктори) на третьому циклі - її верхньою межею. Прийняття цих параметрів управлінцем означає, що принципове значення у навчальному закладі має відігравати синергія викладання й досліджень з чіткішою орієнтацією на потреби ринку та зайнятості, в т.ч. самозайнятості.

Зовсім недавно зайнятість випускників не була поширеною проблемою. Потреба у випускниках, в т. ч. післядипломниках (магістри і доктори філософії), «залишалась високою у попередні роки. Наприклад, у доповіді «Рефлекс» Британської Ради з фінансування ВО (2007 рік)» встановлено, що серед європейських випускників є високий рівень зайнятості: «95 % заявляють про свою зайнятість у перші 5 років після випуску. 5 % випускників, які мали оплачувану зайнятість, були самозайнятими. Цифри засвідчують, що найвищий рівень безробіття був між 9 % та 7 %» [24, 6-7]. Отже, випускники мають бути орієнтованими на потреби ринку праці, зокрема на самозайнятість.

Розвиток ЄПВО включає урахування досвіду застосування НРК у Великій Британії, Німеччині, Ірландії, Шотландії, а частково Португалії та Данії, де академічне визнання чітко поєднується з професійним, а також іншими аспектами учіння впродовж життя.

Офіційно РК у Німеччині були схвалені постійно діючою конференцією міністрів освіти та культури, що є органом 16 федеральних земель, а також Конференцією ректорів. Особливістю німецької РК є розгляд результатів, умінь, компетентностей з опорою на дублінські дескриптори (знання і розуміння; застосування знань і розуміння; формулювання суджень; вміння спілкуватися та вчитися), а також профілю відносно ступеня, який присуджується, з дотриманням рекомендацій РК ЄПВО. Перший дублінський дескриптор подається через специфічні компетентності стосовно обраної галузі. Ці компетентності підрозділяються на розширення і поглиблення знань за всіма трьома циклами ЄПВО. Другий дескриптор подається за загальними (generic) компетентностями зі своєрідно німецьким (на відміну від підходів у проекті «Тьюнінг») групуванням. Вони підрозділяються на методологічні та

комунікативно-соціальні вміння. Серед останніх вирізняються інструментальні, системні та комунікативні компетентності [14, 25-27].

У Великобританії відсутня обов'язкова державна акредитація, і ВНЗ несуть відповідальність за якість і стандарти. Однак, існують чотири національні «точки прив'язки». Це Кодекс кращої практики та Трикутник академічних стандартів (або Академічна інфраструктура): РК для ВО (загальні вимоги), предметні точки відліку (узгоджена представниками дисципліни конкретизація загальних вимог) і конкретна програма, що надається і розробляється ВНЗ з урахуванням загальних вимог і предметних точок відліку.

Показовим прикладом є організація поєднання вищої та ПО у Великобританії. ПО розпочинається з одержання ступеня бакалавра і вибудовується відповідно до британської РК для ВО. Так у Саутгемптонському університеті пропонуються „три післядипломні маршрути (postgraduate routes): навчальні курси, комбіновані програми навчання й дослідження та дослідницькі програми” [20, 1-12]. Перший маршрут передбачає поглиблення знань і умінь після одержання ступеня бакалавра, починаючи від досліджень і, завершуючи підготовкою до конкретної кар'єри. Гнучкість траєкторій в межах першого післядипломного маршруту забезпечується можливістю поступового просування через накопичення кредитів за одиницями (модулями) курсів для післядипломних посвідчення (сертифіката) і диплома, а потім - до присудження ступеня магістра в залежності від результатів ПО. Останнє є відправною платформою для руху до рівня доктора філософії. У виборі післядипломного маршруту допомагає Служба планування кар'єри (Careers Advisory Service).

Другий маршрут спрямований на отримання ступеня магістра або присудження докторського професійного звання та ступеня. Пропонується чотирирічна підготовка до звання доктора з інженерної справи (дослідження у відповідній галузі економіки та післядипломне академічне навчання). На звання доктора освіти запрошуються досвідчені професіонали, які хочуть

поглибити спеціальні знання, не маючи на меті стати дослідниками. Таким же чином готуються доктори з клінічної психології та клінічної практики.

Третій маршрут включає одно- або дворічну підготовку магістра філософії під науковим керівництвом із можливою реєстрацією (залежно від досягнень здобувача) на подальше отримання звання доктора філософії. Підготовка до цього звання (приблизно три роки) вимагає визнаного особистого внеску в обрану галузь.

Варто запозичити, як мінімум, для восьмого рівня НРК України доктора філософії, доктора наук та професійних докторів, що характеризуватиме кваліфікації третього циклу ЄПВО. Звання професійного доктора може передувати або продовжувати інші ступеневі та не ступеневі відзнаки шостого-сьомого рівнів НРК, яку запропонувала Конфедерація роботодавців України. Градації мають залежати, як показує досвід застосування НРК Великобританії, Ірландії, Шотландії, Нової Зеландії та деяких інших країн, від накопичених упродовж життя і професійної кар'єри кредитів за модулями (юнітами) у формальній, неформальній і неофіційній освіті.

У статті 1 проекту закону «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» вона традиційно характеризується як така, що надається **закладом відповідного рівня акредитації** (*підкреслення наше – Г. Ш.*) на базі середньої освіти. Водночас визначення „ВО”, схвалене на 27-й сесії загальної конференції ЮНЕСКО (1993 рік) та відтворене в Лісабонській конвенції (1997 рік) [26], передбачає її здійснення через **програми відповідного рівня акредитації** (*підкреслення наше – Г. Ш.*). Так у статті I Лісабонської конвенції зазначається: “Всі типи курсів навчання й дослідження або блоки курсів навчання й дослідження, освіти або підготовки для досліджень на рівні після середньої школи, які визнаються відповідними повноважними органами Сторони як такі, що належать системі вищої освіти” [1, 124]. Зі зміною акценту на програми професійна і ПО підпадають під загальні міжнародні та відповідні національні класифікації.

Доцільність застосування терміну *терціарна освіта* (ТО) або, як пропонують окремі науковці, «третинна» [3, 99] впливає зі світової практики

використання МСКО, у тому числі Організацією економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР), Європейським Союзом, міжнародними статистичними конвенціями тощо. Численні міжнародні та окремі національні документи застосовують «ТО» як загальнозрозумілий термін для позначення змін, що мають місце у ВО в останнє десятиріччя. У підготовленому ОЕСР Тематичному огляді *„ТО для суспільства знань”*, оприлюдненому у квітні 2008 року, зазначається: „Термін „ТО” відносно новий. *Раніше більш звичайним терміном була „ВО” [курсив наш. – Г.Ш.]*, однак в Огляді прийнято термін „ТО” для того, щоб відобразити зростаючу різноманітність інституцій та програм. ... Міжнародні статистичні конвенції визначають ТО через рівні програм: ці програми на рівнях МСКО 5а, 5в та 6 розглядаються як ТО... , незалежно від інституцій, які їх надають” [25, 13].

Реформовану ВО в Україні видається можливим характеризувати разом з ПО, як терціарну, у тому числі для позначення їх нового розмаїття в ЄПВО. Нове бачення ПО обіймає сферу її перетину з вищою та професійною освітою: від отримання ступеня бакалавра і включно з докторатами на третьому циклі ЄПВО у контексті учіння впродовж життя. Таке бачення ПО спирається на міжнародний і вітчизняний досвід її одержання, в т. ч. за провідними маршрутами.

3. НРК, результати учіння й експериментальні РК у ПО. НРК будуються з урахуванням результатів учіння (learning outcomes), які є центральним елементом для підрахунку кредитів на відміну від навчальних досягнень. У доповіді «ВО Європи 2009: результати розвитку Болонського процесу» стверджується: «У більшості випадків результати учіння ще недостатньо широко використовуються і розуміються ...» [18, 10]. Недостатнє розуміння є часто першопрчиною наявного стану справ і пов'язано з парадигмальною зміною бачення результатів навчання: «від того, що надавалось – до того, що одержали», а також «від педагога як головної особи – до того, хто вчиться, як центральної фігури. В Україні ці зміни відбуваються в руслі «особистісно орієнтованого навчання». Базовими для результатів учіння

є загальні та специфічні, у т.ч. освітні компетентності, що формуються у процесі засвоєння програми [2].

Забезпечення взаємодоповнюваності між РК ЄПВО [12], ширшою ЄРК [21] в межах НРК створює можливість модернізації вітчизняних підходів у післядипломній ступеневій підготовці фахівців у контексті професійного зростання [5; 11; 19]. В умовах переходу до ЄПВО можна вважати, що, наприклад, експериментальні РК для методичних кадрів інститутів ПО [9] передбачають відповідність змісту початкової стадії професійного зростання здебільше випускникам першого циклу ЄПВО („бакалаври”) з деяким урахуванням просування у професійній кар’єрі; стабілізаційної – другому циклу ЄПВО („магістри”), а також особливостям нормативно-законодавчого розподілу звань, титулів, ступенів, нагород тощо; і стадії розквіту – переважно третьому циклу (переважно „професійні доктори” або інші науково-педагогічні кадри, які досягли вершин у професійно-посадовій діяльності).

Аналіз результатів застосування РК у ПО показує суттєвий вплив такої змінної, як використаний зміст програм курсового та міжкурсowego навчання. Так, засвоєння педагогічними кадрами специфічних освітніх компетентностей засвідчило статистичну значимість успішності розвитку таких умінь у експериментальних групах порівняно з контрольними: здатності міркувати над власною системою цінностей (1.3), здатності ефективно спілкуватися з групами та окремими особами (2.5), здатності ефективно керувати часом (2.8), здатності оцінювати власну роботу та рефлексувати над цим (2.9), а також усвідомлення потреби у неперервному професійному розвитку (2.10). Цей перелік більш розвинутих умінь слухачів експериментальних груп пояснюється рядом факторів, в тому числі ставленням до власного особистого й професійного зростання, якістю роботи тьютора-координатора щодо формування команди, організацією здійснення програм післядипломної підготовки.

Прикладом серії тренувальних завдань для тих категорій педагогічних кадрів, де посадова діяльність містить управлінську складову, є обговорення в експериментальних групах питань духовності та моралі. Так, у праці Г.С.

Сковороди «Розмова, названа Алфавіт, або Буквар» виокремлювались місця про «супротивне природі займання посади», умови завзятості, характеристику природи людини як духа, що зіставлялися з висловлюваннями Анахарсіса Скіфського про першість чеснот і рівності в управлінні. Далі розглядалися теоретичні аспекти щодо якостей самоактуалізованої особистості А. Маслоу та положення М. Боришевського про одиниці виміру духовності (ціннісні орієнтації, що пов'язані з моральністю) та її основний закон в ході аналізу практики управлінської діяльності з позицій соціально-психологічних особливостей менеджменту в освіті за Н. Коломінським, змістовних і процесуальних теорій мотивації, фаз і стадій розвитку організації та команди стосовно посадової діяльності. Підсумки підбивалися за висловлюванням американського теоретика управління Джонатана Б. Томпкінза «Керівництво в ім'я суспільного добра є моральним обов'язком» та заповненням анкет для самоцінювання.

Аналіз переваг і недоліків апробації експериментальних підходів до РК у ПО дозволяє осмислити можливості щодо подальших практичних кроків в Україні для забезпечення нової якості терціарної едукації, визнання кваліфікацій як стратегічного пріоритету розвитку ЄПВО в глобальному контексті для зростання людини впродовж життя.

Література

1. Болонський процес: Документи / Укладачі: З. І. Тимошенко, А. М. Грехов, Ю. А. Гапон, Ю. І. Палеха. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 169 с.
2. Вступне слово до проекту «Тьюнінг». Гармонізація освітніх структур у Європі. Внесок університетів у Болонський процес. – 108 с. - Режим доступу: <http://www.tuning.unideusto.org/tuningeu/>.
3. Енциклопедія освіти /Акад.. пед. Наук України ; відповід. ред. В.Г.Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Євтух, Микола. Адаптація вітчизняної вищої школи до освітніх стандартів Європи // Педагогічна газета. – 2009. - № 3 (176). – с. 7.
5. Олейник В.В., Даниленко Л.И. Профессиональный рост педагогических работников: организационно-педагогический аспект // Методист. – 2003. - № 3. – С. 2-5.

6. План дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє товариство на період до 2010 року. Затверджено наказом Міністерства освіти і науки від 13.07.2007 № 612. – режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/higher>.
7. Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту). Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України № 65 від 20 січня 1998 року. – Режим доступу: http://profy.nplu.org!/site/official/r_education-level.htm.
8. Проект закону України «Про Національну систему кваліфікацій». Версія 2.14. – К. : Конфедерація роботодавців України, 2008. – 9 с. – Режим доступу: [http://www.confedu.org/assets/files/anons/NSK_05_11_08.doc./](http://www.confedu.org/assets/files/anons/NSK_05_11_08.doc/)
9. Рамки кваліфікацій методичних працівників інститутів післядипломної освіти з іноземної мови // Навчально-тематичні плани курсів підвищення кваліфікації керівних і педагогічних кадрів освіти за очно-дистанційною формою навчання / Уклад. : Л.І. Даниленко, А.І. Чміль, В.Т. Розмариця та ін. – К. : ЦППО, 2006. – С. 232-245.
10. Штомпель Г.О. Якій бути післядипломній освіті в умовах Болонського процесу // Вісник післядипломної освіти: Зб. наук. праць. Вип. 2 / Редкол. : В.В. Олійник (гол. ред.) та ін. – К. : Міленіум, 2005. — С. 255-282.
11. Штомпель, Георгій. Професійне зростання проректора з наукової роботи в процесі очно-дистанційного підвищення кваліфікації: організаційно-методичні аспекти. – К. : ЦППО АПН України, 2005. – 74 с.
12. A Framework for Qualifications of the European Higher Education Area.– Copenhagen: Ministry of Science, Technology and Innovation, 2005. – 200 p.
13. Adam, Stephen. The Impact of Emerging Qualifications Frameworks on Recognition. – 8 p. - Режим доступу: http://www.bologna-bergen2005.no/EN/Bol_sem/Seminars/041203-04Riga/01203-04_Adam.pdf
14. Bienefeld S., Harris N., Helle E., Hopbach A., Maguire B., Michalk B., Rozsnyai Ch., Sohm K., Zaharia S. Eu. Quality Assurance and Qualifications Frameworks. – Helsinki : European Association for Quality Assurance in Higher Education, 2008. – 48 p. - Режим доступу: <http://www.enqua.eu/pubs.lasso>.
15. Bologna beyond 2010. Report on the development of the European Higher Education Area. –
– Режим доступу: <http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/conference/documents.htm>.
16. Communiqué, April 2009. Ministers responsible for Higher Education in the countries participating in the Bologna Process, Leuven/Louvain-la-Neuve. – Режим доступу: <http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/conference/documents.htm>.

17. European Higher Education in a Global Setting. A Strategy for the External Dimension of the Bologna Process. – 5 p. – Режим доступа: <http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/conference/documents.htm>.
18. Higher Education in Europe 2009: Developments in the Bologna Process. – Brussels : Education, Audiovisual and Culture Executive Agency (EACEA P9 Euridyce), 2009. – 72 p.
19. Karpiński, Adam Jan. Słownik pojęć filozoficzno – socjologicznych. – Gdańsk : Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Administracji, 2006. – 255 s.
20. Postgraduate Prospectus 2006. – Highfield : University of Southampton, 2006. – 204 p.
21. Recommendation of the European Parliament and the Council of 23 April 2008 on the Establishment of the European Qualifications Framework for Lifelong Learning // Official Journal of the European Union. – 6.5.2008. – C 111/1 – C111/7.
22. Report on EHEA in a global context. Final version. 13/02/2009. – 28 p. - Режим доступа : <http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/conference/documents.htm>.
23. Report on Qualifications Frameworks. Submitted to the BFUG for its meeting on February 12-13, 2009. – 47 p. - Режим доступа : <http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/conference/documents.htm>.
24. Report to Ministers. Working Group on Employability. Bologna Conference. Leuven/Louvain-la-Neuve 28-29 April 2009. – 15 p. - Режим доступа : <http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/conference/documents.htm>.
25. Tertiary Education for the Knowledge Society. OECD Thematic Review of Tertiary Education. – Paris : OECD, 2008 – Vol. 1. – 249 p.
26. The International Standard Classification of Education. ISCED 1997. – Режим доступа : http://www.unesco.org/education/information/nfsunesco/doc/isced_1997.htm/